

Hadak útján

A népvándorlás kor kutatóinak
XIX. konferenciája

Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága
Tanulmányok 3.

RÚDZABLÁK A 10–12. SZÁZADI KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

A honfoglalás és kora Árpád-kori Kárpát-medence régészeti anyagának egyik jellegzetes csoportját a lószerszámok alkotják, melyek nagy számban ismertek a korszak leletanyagában. A vizsgált időszak első feléből elsősorban a temetkezések szolgáltatják a forrásanyag döntő többségét, a telep kutatás nem vagy csak igen kismértékben járul a tárgy típussal kapcsolatos ismereteink bővítéséhez. A viszonylagos leletbőség a 10. század végétől folyamatosan csökkent, majd a 11. század első harmadától a temetkezési szokásokban fellépő változások miatt csaknem teljesen megszűnt, a korszak második feléből származó forrásanyag alig ismert. A 11. század második harmadától a sírleletek csaknem teljes eltűnését a telepátásokból származó régészeti anyag enyhe növekedése sem tudta ellensúlyozni. Így a vizsgálatba vonható tárgyak sem időbeli, sem a forráscsoportokon belüli eloszlása nem egyenletes.

Napjainkban a honfoglalás és kora Árpád-kori temetkezések között ezernél is többre becsülhetők a lószerszámokat tartalmazó sírok, azonban a tárgyak nagy száma ellenére sem fordított rájuk sokáig kellő figyelmet a magyar kutatás. 1966-ban Dienes István aprólékos gondnal vette vizsgálat alá a lovas ember felszerelésének legfontosabb eszközeit, a kengyeleket és a zablákat,¹ tanulmánya alapvető áttekintést nyújt a téma kutatásában, megállapításai napjainkban is helytállóak.

Ezt követően több munka is született a 10–12. századi lószerszámok témakörében, azonban ezek többsége elsősorban a kengyelekre fókuszált,² a lószerszámok másik nagy csoportjával, a zablákkal kapcsolatban újabb tanulmányok, Szöllősy Gábor a teljes lószerszámzatot áttekintő³ munkájától eltekintve nem készült. Ennek több magyarázata is lehetséges, a kengyelek több, egymástól formailag jól elkülöníthető típusra oszthatók, melyek többsége viszonylag nagy számban jelent meg a honfoglalás és kora Árpád-kori leletanyagban, lehetőséget adva az esetleges időrendi csoportok elkülönítésére, valamint a

kengyelek kialakítása nagyobb teret nyújt a díszítő művészet különböző elemeinek. Ezzel szemben a zablák között alacsony az egymástól jól elkülöníthető változatok száma, többségük nehezen keltezhető, hiszen több száz éven keresztül lényeges formai változás nélkül éltek tovább a különböző régészeti kultúrákban.

A ZABLÁK FELADATA, RÉSZEI ÉS FELOSZTÁSUK LEHETŐSÉGEI

A zabla „a ló irányításához, megállításához, irányválttatásához nélkülözhetetlen lószerszám”, „a lovas a zabla segítségével tartja markában a nagy erejű hátaállatot”,⁴ röviden a zabla a „ló fékezésének és irányításának legfontosabb eszköze.”⁵

A 10–12. században használt zablák két fő részből állnak: szájvasból és oldaltagból, így a vizsgált időszak zabláinak felosztása e két szempont alapján történhet. Az oldaltagok alapján megkülönböztethetünk két- vagy négykarikás zablát, valamint oldalpálcás változatokat, illetve a két típus különböző kombinációit. Amennyiben a szájvas formáját tekintjük a csoportosítás alapjának, elkülöníthetünk egymástól merev- (egytagú szájvassal rendelkező) és csuklós szájvasú (többtagú szájvassal rendelkező) zablákat, (1. tábla 1.) továbbá ezen a két nagyobb csoporton kívül alacsony számban még ismerünk dudoros, láncos valamint csavart pofavassal rendelkező zablákat is.

A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti hagyatékában csaknem kizárólagosan különböző oldal-

1 DIENES 1966, 208–234.

2 MESTERHÁZY 1981, 211–222; KOVÁCS 1985, 125–139; KOVÁCS 1986a, 93–121; KOVÁCS 1986b, 195–225; RÉVÉSZ 1999, 267–299.

3 SZÖLLŐSY 1993, 563–597.

4 DIENES 1966, 208–209.

5 SZÖLLŐSY 1993, 566.

taggal rendelkező csuklós szájasú zablák találhatók,⁶ az ettől eltérő formai megoldással, merev szájavással rendelkező zablák csak igen alacsony számban fordulnak elő. Ezeknél a típusoknál a szájas egyetlen enyhén meghajlított fémrúdból áll, mely kialakítását tekintve egyszerűbb és primitívebb szerkezet, mint csuklós megoldással rendelkező társaik. A szájas átmetszete lehet kerek, ovális vagy négyzetes,⁷ az oldaltagok kialakítása pedig döntő többségében a csikózablakkal megegyező módon, oldal-karikákkal történik, azonban ritka kivételenként oldalpál-cák is megfigyelhetők a rúdzablakon.

A Dienes István által a csikózablákra kidolgozott csoportosítási szempontok a rúdzablák esetében is kiválóan használhatóak, a szájas vastagsága alapján elkülöníthetünk vastag, puha, illetve vékony, éles, kemény szájasú rúdzablákat,⁸ valamint a zablakarika mérete alapján kis- és nagykarikás rúdzablákat.⁹

RÚDZABLÁK A 10–12. SZÁZADI KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Dienes István munkájában alapos vizsgálat alá vonta a szájasak különböző formáit,¹⁰ tanulmányában azonban nem tért ki az egyetlen rúdból készített variánsra. Ennek okát már tanulmányának a címében megtalálhatjuk, hiszen a szerző a honfoglaló magyarság lószerszámaait kívánta áttekinteni, munkájának elkészültéig csak a bajcs-farkaspusztai zablák voltak ismertek a Kárpát-medencében, mely néhány évvel korábban látott napvilágot.¹¹

Bajcs-Farkaspuszta (Bajč-Vlkanovo)

1954 és 1960 között egy bronzkori telep ásatása során négy enyhén földbemélyített veremházat (7, 9, 10, 11.

ház) tártak fel Bajcs-Farkaspusztán. A 10. számú veremház betöltéséből, jellegzetes kora Árpád-kori kerámia anyagon túl egy vastag szájasú, nagykarikás rúdzablák került elő. (1. tábla 2.) A bajcsi veremházak keltezése széles időhatárok között mozgott, az előkerült házakat a szerző egy 9. századi szláv település részeként értelmezte, így az innen származó leletanyagot a 9. század második felére helyezte,¹² később Alexander Ruttkay ezt az időhatárt a 10. századig tolta fel.¹³ A 9. századra való keltezés mára már nem tartható, a korai datálást elsősorban a korszak politika légköre szülte, így a veremházak a 10. század első felétől a 12. század elejéig tartó időszakra keltezhetők.

Edelény-Borsodi földvár

A földvár sáncainak átvágása és a sáncok által határolt terület kutatása 1987 és 1999 között több ütemben folyt.¹⁴ A várbelső feltárása során a 49. szelvény északi felében egy vékony szájasú, kiskarikás rúdzablák került elő, (1. tábla 3.) mely jelenleg közöletlen.¹⁵ (Ltsz.: HOM 96. 1. 1317.) A várbelsőben található település a 10. századra,¹⁶ a sáncok kialakítása a 10. század végére a 11. század elejére, a belterületen álló templom pedig a 11. századra datálható, így a zablák nem keltezhető pontosabban a 10–11. századnál.

Gyulafehérvár-Mentőállomás III. 15. kutatóárok 20. sír. (Alba Iulia-“Stația de Salvare”¹⁷)

A gyulafehérvári temető egyik Árpád-kori sírjából egy kiskarikás rúdzablák került elő (Alba Iulia inv. 7913), a sírban további mellékletként egy felemás kengyelpár (trápéz- és hurkosfűlű kengyel) és egy vaskés feküdt (1. tábla 4.). A gyulafehérvári temető első sírjai a 20. század elején kerültek elő,¹⁸ ezt követően folyamatosan tártak fel újabb

6 Szöllősy Gábor a különböző lószerszámok, és azok egyes részeinek egységes elnevezésére vonatkozó tanulmányában a zablákat hatásmechanizmusuk alapján két fő csoportra osztotta: csikó- és feszítőzablákra, valamint meghatározott egy köztes zablátípust az úgynevezett pelham zablákat. Munkájában a különböző oldaltaggal és szájavással rendelkező zablákat egyaránt a csikózablák közé sorolta. (Szöllősy 1993, 566–567) Szöllősy Gábor felosztásának elkészítése során a teljes középkori és újkori anyagot vette figyelembe, így olyan zabláformák és típusok is megtalálhatók a munkájában, melyek már kiesnek az általam vizsgált időszakból. A feszítőzablák az Árpád-kor második felében jelentek meg, (Tóth 1920–22, 71–83.) míg a pelham zablák a 19–20. századi lovas kultúrára jellemzőek. Érdemes megemlíteni azonban, hogy mind a feszítő-, mind a pelham zablák esetében alkalmazhatták a merev szájasú kialakítást. Továbbá az újkori lovas gyakorlatban ismert az úgynevezett fejtartószíj vagy más néven obercek zablák, melynek szájasát szintén egyetlen rúdból alakították ki. Szöllősy 1993, 575. 7. ábra. Jelenleg a 10. századi Kárpát-medence emlékanyagával foglalkozó régészeti szakirodalom a csikózablák megnevezés alatt a két tagból álló, egymáshoz csuklósan kapcsolódó, karikás oldaltagú zablákat érti, tanulmányomban csikózablának ezeket a típusokat nevezem.

7 A kerek vagy ovális átmetszetű szájasak kíméletesebb megoldásnak tekinthetők, mint szögletes társaik, mivel a szögletes, sarkos formák erőteljesebb hatást fejtenek ki a ló szájára.

8 DIENES 1966, 218.

9 DIENES 1966, 216.

10 DIENES 1966, 216–220.

11 TOČÍK 1959–60, 130. XXXIX. tábla 8. A bajcsi zablák sokáig elkerülte a magyarországi kutatás figyelmét, melyre először Kovács László figyelt fel 1986-ban. KOVÁCS 1986, 279.

12 TOČÍK 1959–60, 171–172.

13 RUTTKAY 1976, 358.

14 WOLF 1992, 393–442; WOLF 1996a, 242–255; WOLF 1996b, 209–240; WOLF 1996c, 417–423; WOLF 1999, 315–328; WOLF 2001, 127–156; WOLF 2004, 139–159; WOLF 2005, 132–139.

15 Ezúton is szeretném megköszönni Wolf Máriának, hogy rendelkezésemre bocsátotta az előkerült zablák rajzát és a hozzá kapcsolódó dokumentációt.

16 WOLF 2001, 127; WOLF 2004, 139; WOLF 2005, 132.

17 Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Gáll Ervinnek a gyulafehérvári sírral kapcsolatos információkért.

18 NAGY 1913, 269.

késő római és kora-középkori temetkezéseket, melyek közül a 10–12. századi temetkezések száma napjainkra meghaladhatja az ezret.¹⁹ A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján a sír az Árpád-kori temető korai részében fekszik, így a sír helyzete, valamint a sírból származó trapéz alakú kengyel alapján a temetkezés a 10. század második felére, a 11. század első negyedére helyezhető.²⁰

Óbesenyő-IX. halom (Dudeștii Veci, Hunca Mare)

1907-ben Kisléghi Nagy Gyula egy jelképes lovas temetkezést tárt fel az óbesenyői IX. halmon, a sírból rúdabla, trapéz alakú kengyelpár és rombusz alakú nyílcsúcs került elő. A temetkezést egy őskori halomba ásták, a leletanyag és a dokumentációja hiányos, de a tárgyakról fényképfelvételek maradtak fenn.²¹ A leletek napjainkig közöletlenek. A sír a trapéz alakú kengyelpár alapján legkorábban a 10. század második felében kerülhetett a földre.

Sárrétudvari-Hízföld 24. sír

Infans II.

T: ÉNy–DK 281,2°; Sm: 95 cm; Csvh: 138 cm.

A koponya balra fordult. Mindkét alkar behajlítva egymáson keresztbe fektetve.

Jelképes lovastemetkezés.

Mellékletek:

1. A nyakcsigolyák körül 3 darab barnás-fekete színű, fehér hálómintás dudoros szemesgyöngy (Déri Múzeum, Ltsz.: IV.90.26.1.)
2. A jobb felkar külső oldalán, attól 6 cm-re 1 darab vas tegezfüggesztő karika (Déri Múzeum, Ltsz.: IV.90.26.6.)
- 3–4. A jobb könyök külső oldalán, attól 5 cm-re 1 darab lant alakú csiholó, a csiholóhoz hozzákörödálva 1 darab kovakő (Déri Múzeum, Ltsz.: IV.90.26.4–5.)
5. A keresztcsont felső oldalán 1 darab téglalap alakú vascsat (Déri Múzeum, Ltsz.: IV.90.26.3.)
6. A bal medencelapát külső oldala mellett 1 darab csontbogozó, melynek egyik végén állatfej ábrázolás figyelhető meg (Déri Múzeum, Ltsz.: IV.90.26.2.)
7. A jobb combcsont külső oldalán, a combcsonttól 17 cm távolságban 1 darab vas késnyél
8. A két combcsont között a bal combcsontra ferdén támaszkodva 1 darab tegezvasalás /töredékes/ (Déri Múzeum, Ltsz.: IV.90.26.7.)
9. A bal lábszárcsonton keresztben 1 darab vastag szájvasú, nagykarikás rúdabla (Déri Múzeum, Ltsz.: IV.90.26.9.) (1. tábla 5.)
10. A bal sarokcsont alatt 1 darab téglalap alakú hevedercsat (Déri Múzeum, Ltsz.: IV.90.26.8.)

A lelőhelyen 1983 és 1985 között 262 honfoglalás és kora Árpád-kori temetkezést tártak fel, melyek a temetőben három nagyobb csoportot alkottak. Az első sírok feltételezhetően már a 10. század legelején megjelenhettek, de többségük a század második harmadára keltezhető, az utolsó sírok pedig a 970-es években kerülhettek a földre.²²

A 24. sír szervesen illeszkedik a temető rendszerébe, a közelében elhelyezkedő 75. sírből egy VII. Konsztantinosz és II. Romanosz érme (945–959) került elő,²³ így a temetkezési szokások és az előkerült leletanyag alapján a 24. sír és az azt körülölelő sírcsoport a 10. század középső harmadának végére, utolsó harmadának első felére keltezhető.

Szászváros-Pemilor domb 6. és 26 sír (Orăștie-Dealul pemilor)

A Szászváros-pemilor dombi honfoglalás- és kora Árpád-kori temető 6. és 26. síraiból került elő egy-egy vastag szájvasú, nagykarikás rúdabla (1. tábla 6–7.). Az első 10. századi temetkezéseket 1992-ben tárták fel a Maros mellett található egyik magaslaton, melyet 1993-ban újabb sírok követtek, így a feltárt sírok száma kilencre emelkedett, melyeket nem sokkal a feltárást követően közzé is tettek.²⁴ Az ásatások a Pemilor dombon csaknem minden évben újabb 10. századi sírokat eredményeztek, mára a 10–11. századi sírok száma 71-re emelkedett. Az 1993-tól folytatódó feltárásokról csak előzetes ismertetések jelentek meg,²⁵ így a 26. sír leletanyaga is közöletlen. A szászvárosi temető közzétett sírjai a temetkezési szokások és a leletanyaga alapján a 10. század második feléhez köthetők. Hitvilági elemként megtalálhatók a jelképes lovastemetkezések (6, 7, 19. sír), az előkerült ékszerek, fegyverek és lószerszámok pedig a 10. századi magyarság jellegzetes tárgyi emlékei. A 6. sírban egy háton fekvő, nyújtott helyzetű férfiváz feküdt, túlvilági útravalóként öt rombusz alakú nyílcsúcsot és egy rúdablát helyeztek az elhunyt mellé.²⁶ A sír jól illeszkedik a temető rendszerébe, a temetkezés a 10. század második felére, a 11. század elejére keltezhető.²⁷

A Kárpát-medence 10–11. századi régészeti anyagából már több mint ezer, különböző típusú zablát ismerünk, melyek közül mindössze hét példány sorolható a rúdablák közé, vagyis a teljes anyag elenyésző részét alkotják. A hét

19 CIUGUDEAN 2006, 12–18; GÁLL 2006, 14.

20 A sírmező leletanyaga jelenleg közöletlen, így a leletközlést követően a temetkezés kora esetlegesen tovább pontosítható.

21 Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Gáll Ervinnek, hogy felhívta a figyelmemet az óbesenyői leletekre.

22 M. NEPPER 1996, 257; M. NEPPER 2002, I. 358.

23 M. NEPPER 2002, I. 308. A

24 PINTER – LUCA 1995, 17–44.

25 PINTER – ȚIPLIC 2006, 79.

26 PINTER – LUCA 1995, 19.

27 GÁLL 2006, 16.

rúdzilla közül öt sírból (Gyulafehérvár, Óbesenyő, Sár-
rétudvari, Szászváros 6; 26), kettő pedig telepről (Bajcs,
Borsodi földvár) származik. (2. térkép) Az öt merev szá-
vasú zablát tartalmazó temetkezés közül mindössze két sír
vonható be a vizsgálatba, valamint az óbesenyői sírról ren-
delkezőnk még részletesebb adatokkal, a többi temetkezés
anyaga jelenleg közöletlen.²⁸ A sár-
rétudvari 24., a szász-
városi 6. valamint az óbesenyői sírban a jelképes lovaste-
metkezés szokása figyelhető meg, mindhárom temetkezés
a Bálint Csanád által I. csoportba gyűjtött „lószer-
számok temetkezés” közé sorolható.²⁹

A honfoglalás- és kora Árpád-kori temetkezésekből
előkerült rúdzilla történeti okok következtében rövi-
debb időhatárok között keltezhető, mint a Kelet-Eu-
rópából származó hasonló példányok, köszönhetően a
kereszténység hatására a temetkezési szokásokban lét-
rejött alapvető változásoknak. A Kárpát-medencében
megtelepedett magyarság fegyvereket és lószer-
számokat tartalmazó pogány temetkezései legkésőbb a 11. század
közepén eltűntek,³⁰ az ezt követő időszak pogány rítusú
mellékletes temetkezései a Magyarországra sodródott
késői nomád néptörzsekhez köthetők.³¹ A sár-
rétudvari 24. sír a temető teljes rendszerét figyelembe véve a 10.
század középső harmadára, míg a szászvárosi 6. temet-
kezés a 10. század második felére helyezhető. A gyula-
fehérvári és az óbesenyői temetkezések a zablán kívül
trapéz alakú kengyelt vagy kengyelpárt tartalmaztak,
melyek megjelenése a 10. század második felére helyez-
hető.³² A bajcsi és a borsodi földvárból származó zablák
az előkerülés körülményeitől függően tágabb időhatárok
között keltezhető.

A RÚDZABLÁK KIALAKULÁSA ÉS KUTATÁSTÖRTÉNETE

Az első zablák feltételezhetően nem sokkal a lovak háziasí-
tását követően megjelenhettek, hiszen szerepük jelentős
a lovak irányításában. Primitív formában a zablák szerepét
tölthette be a ló szájába helyezett kötéshurok is. A me-
rev szávasú zablák legelső változata egy egyszerű farúd
lehetet, melynek a két végére rögzítették a kantárszíjat,
melyeket később különböző oldaltagokkal láthattak el.³³
A merev szávasú durva eszköznek tekinthető, mely az ér-
zékenyebb szájú lovak száját könnyen károsíthatta, így a
lovakkal foglalkozó emberek más, kíméletesebb, hatáso-
sabb megoldásokat kereshettek, melynek következtében
kialakult a csuklós megoldású szávasú.

A késő bronzkori és a vaskori Európában nagy szám-
ban található a különböző oldaltagokkal rendelkező me-
rev szávasú zablák: előfordulnak a Duna mentén,³⁴ az
Appennini-félszigeten,³⁵ és Közép-Európában is.³⁶ A vas-
kort követő időszakban, bár jelentős mértékben csökkent a
rúdzilla száma a régészeti leletanyagban, de használatuk
továbbra is megfigyelhető. Így előfordulnak a sztyeppén
a késő szarmata időszakban³⁷ valamint a 8. század végi
Nyugat-Szibériában is.³⁸ A 9. századtól a rúdzilla folya-
matosan egyre nagyobb arányban jelentek meg a Kelet-
európai sztyeppén, számuk növekedése hamar felkeltette
a korszak kutatóinak figyelmét. A 19. század végén és a
20. század elején az orosz kutatók nagy számban tártak
fel 9–13. századi sírokat a Kijevtől délre eső régióban,³⁹
melyek gyakran tartalmaztak rúdzillaikat is.

A feltárt sírok temetkezési szokásai és leletanyaga a
sztyepei, illetve annak északi határsávjában megközelítően
egységes volt, ebben az egységesnek tűnő tárgyi anyagban
található apróbb eltérésekre alapozva próbálták a korszak
kutatói az előkerült sírokat a történeti forrásokból ismert
lovak-nomád csoportokhoz kötni. Ilyen különbségnek volt
tekinthető a csuklós- és a merev szávasú zablák használata,
melyek hatására már a kutatás korai szakaszában a rúd-
zablákhoz kapcsolódott az etnikai azonosítás bonyolult kérdé-
se. Míg N. E. Brandenburg az általa feltárt lovas sírokat a
besenyőkhöz kötötte,⁴⁰ addig a 20. század elejének két nagy
orosz kutatója, A. A. Spicyn és V. A. Gorodcov a lócsontokat
és merev szávasú zablákat tartalmazó sírok az úz (tork) tör-
zsek régészeti hagyatékaként értelmezték.⁴¹ A II. világhábo-
rút követően ugyanezt a kérdést vizsgálta az orosz kutató, N. A. Mec is,
aki az általa áttekintett temetkezések alapján
két csoportot különített el. Az első csoportba sorolta azokat
a temetkezéseket, melyekre a részleges lovas temetkezés és
nagy számban merev szávasú zablák jellemzőek,⁴² míg a

28 A gyulafehérvári (*Alba Iulia*–“*Stația de Salvare*”) és a szászvárosi
temető 26. sírjából (*Orăștie-Dealul pemilor*) előkerült darabok köz-
öletlenek, az óbesenyői sír (*Dudeștii Vechi*) leletanyaga hiányos.

29 BÁLINT 1969, 108.

30 KRISTÓ 1995, 358; RÉVÉSZ 1997, 183.

31 KRISTÓ 1981, 22.

32 KOVÁCS 1986a, 112–113; KOVÁCS 1986b, 220–222.

33 HÜTTEL 1981, 16. Tábla 165; 169.

34 WERNER 1988, 23. Tábla 169; 37. Tábla 269; 38–42. Tábla; 44–59.
Tábla; 64. Tábla 408.

35 HASE 1969, 41. 1. Kép 10, 14; 48. 6. Kép 10; B. Tábla 64; 1. Tábla 1;
2. Tábla 17–18; 6. Tábla 63–64; 10. Tábla 104–105; 11. Tábla 116;
15. Tábla 163–164; 16. Tábla 174–175; 20. Tábla 244–250.

36 HÜTTEL 1981, 49. Tábla

37 GRÁZNOV 1956, 112; XXXVIII. 3.

38 SEDOV 1987, 349. Ci. Tábla 14.

39 BRANDENBURG 1908.

40 BRANDENBURG 1899, 8.

41 SPICYN 1899, 156–160; GORODCOV 1910.

42 MEC 1948, 47–48. Az általa áttekintett 20 esetből 17 tartalmazott me-
rev szávasú zablát.

második csoportba azok a temetkezések kerültek, melyekbe a ló teljes vázát helyezték. N. A. Mec megállapította, hogy rúdzablák csak részleges lovastemetkezés mellékleteként kerültek elő, teljes lóváz mellől egyetlen esetben sem volt. Így N. A. Mec az általa 1. csoportba sorolt temetkezéseket szintén az úz (tork) csoportok hagyatékának tartotta.⁴³

S. A. Pletněva az 1958-ban megjelent tanulmányában szakított a tárgycsoport addig általánosan elfogadott etnikai azonosításával, véleménye szerint a rúdzablák egyetlen esetben sem fordulnak elő Közép-Ázsiában az úzok korábbi szállásterületén.⁴⁴ S. A. Pletněva munkájában ezt a zablatípust az általa 1. csoportba sorolt besenyő népesség jellegzetes ismertetőjegyei közül az egyik legáltalánosabbnak tartotta, megjegyezve, hogy az általa definiált hat ismertetőjegy (1. megelőző korok kurgánjaiba való temetkezés; 2. viszonylag csekély mélységű sírok, sírpítmény nélkül; 3. nyugat-keleti tájolás; 4. háton fekvő nyújtott testhelyzet; 5. a sír bal oldalán viszonylagos anatómiai rendben részleges lovastemetkezés; 6. rúdzabla jelenléte) külön-külön is megtalálható más lovas-nomád népek temetkezéseiben,⁴⁵ azonban az ismertetőjegyek részleges vagy teljes előfordulása a besenyő etnikum biztos jelének tekinthető.⁴⁶

A merev szájas zablák kialakulását és elterjesztését egyértelműen a 10–11. századi sztyeppét uraló besenyőkhöz köti, kialakulását a korai besenyő szállásterületként azonosított Volga és Ural folyó közötti erdős-sztyeppeti területre helyezi.⁴⁷ Véleménye szerint az erdős környezet által a lovassal szemben támasztott fokozott követelmények hatására alakult ki és terjedt el ez a zablatípus.⁴⁸ S.

A. Pletněva tanulmánya nagy hatást gyakorolt a tárgycsoport további kutatására, megállapításainak egy részét azonban később több esetben maga is átvértékelte.

A II. világháborút követő időszakban egyre nagyobb számban jelentek meg olyan munkák, melyek egy-egy meghatározott terület 10–12. századi fegyver- és lószerszám-anyagának a feldolgozására és tipologizálására törekedtek. Ezt a munkát Lengyelország területén A. Nadolski végezte el, aki az általa vizsgált zablákat három csoportba sorolta, melyből a rúdzablák a 3. típust alkották.⁴⁹ 1966-ban G. A. Fëdorov-Davydov a Szovjetunió európai területén végezte el a leletanyag feldolgozását és csoportosítását, az általa elkészített tipológiai táblában A1 és B1 (V1) csoportba sorolta a merev szájas zablákat.⁵⁰ Használatuk idejét a 11. század végétől a 13. század közepéig terjedő időszakra helyezte.⁵¹ 1973-ban A. N. Kirpičnikov ugyanezt a területet vizsgálta a lószerszámokat összefoglaló munkájában, melyben a zablákat hat típusba rendszerezte. Kutatásai során 32 merev szájas zablát azonosított és ezeket az általa kialakított tipológia 6. csoportjába helyezte.⁵² Munkájában elfogadja S. A. Pletněva korábbi véleményét a zablatípus kialakulásának helyéről és a ló irányításában betöltött szerepéről.⁵³ Kirpičnikov Fëdorov-Davydov-val ellentétben a rúdzablák általános használatának idejét a 10–11. századra helyezi, az általa ismert 32 példányból 28 darabot keltezett erre az időszakra, kettőt a 10. század végétől és a 12. század végéig terjedő időszakra, további két darabot pedig a 12. század végére és a 13. századra.⁵⁴

A. Ruttkay a Felvidék 9–14. századi zabláit,⁵⁵ illetve 2004-ben V. Jotov a 7–11. századi dunai bolgár leletanyag-

43 MEC 1948, 47–48. N. A. Mec munkájával kapcsolatban később Pletněva megjegyezte, hogy a kutató erősen szelektálta az általa vizsgált sírokat, így a megrostált anyagból vonta le következtetéseit. PLETNĚVA 1973, 22.

44 PLETNĚVA 1958, 162.

45 S. A. Pletněva az általa 2. csoportba (az úz /tork/ népességhez) sorolt három temetkezés egyikéből szintén merev szájas zabla került elő. PLETNĚVA 1958, 161.

46 PLETNĚVA 1958, 155.

47 PLETNĚVA 1958, 162.

48 PLETNĚVA 1958, 164. S. A. Pletněva a földrajzi környezet hatását emeli ki a merev szájas zablák kialakulásánál, elgondolása szerint erdős, tagolt területen fejlődtek ki a rúdzablák, melyek a ló hatásosabb irányítását segítették elő. Ennek a kérdésnek további vizsgálata során több, lovakkal foglalkozó szakember véleménye alapján megállapítható, hogy a rúdzabla használata a ló irányítása során nem okoz semmilyen előnyös változást a csuklós szájas zablákkal szemben, sőt egyes vélemények szerint alkalmazásuk inkább hátrányosan befolyásolja a lovak irányíthatóságát. A rúdzablák egyetlen előnyös tulajdonságaként a hatékonyabb fékezést, a nagyobb fékezőerőt jelölték meg. A szakemberek szerint ez a zabla típus fegyvermezőeszközként is alkalmazható makrancosabb, nehezen kezelhető lovak esetében. Ezúton is szeretném megköszönni Szöllősy Gábor segítségét, aki ebben a kérdésben több szakemberrel is konzultált, véleményével és saját tapasztalataival segítette munkámat.

49 NADOLSKI 1954, 88; 280. XL. tábla 4.

50 FËDOROV-DAVYDOV 1966, 16–18. A szerző a B1 (V1) csoportba a karkai alakú oldaltaggal rendelkező darabokat helyezte, az A1-be pedig

azt az egyetlen merev szájas zablát sorolta, mely pálcás oldaltaggal rendelkezett.

51 FËDOROV-DAVYDOV 1966, 21.

52 KIRPIČNIKOV 1973, 12. 4. tábla; Az 1973-ban megjelent munkájának egy korszerűsített, átdolgozott változatát 1985-ben újra megjelentette, változatlanul hagyva a zablák tipológiai besorolását. MEDVEDEV–KIRPIČNIKOV 1985, 317–318; 359. 145. tábla 1–10.

53 Az általa vizsgált zablák átlagos szájas hossza 12–16 cm, a gyűrű alakú oldaltagok átmérője pedig 3,5–5,5 cm között változott. KIRPIČNIKOV 1973, 17.

54 KIRPIČNIKOV 1973, 17–18. 6. táblázat. A. N. Kirpičnikov keltezése azóta több lelőhely esetében módosult, elsősorban a Kijevtől délre, a Rosz folyó mentén található temetők datálása csúszott későbbre. Ezeket a temetkezéseket a mai kutatás a „fekete süvegesek” törzsszövetségéhez kapcsolja, mely a kunok megjelenését követően alakult ki a Rosz déli határán. PÁLÓCZI HORVÁTH 1988, 119; GYÖRFFY 1990, 107; HATHÁZI 1990, 32. A rúdzablák pontos keltezését próbálja S. A. Pletněva finomítani a kis- és nagykarikás rúdzablák közötti időrendi különbség felállításával, véleménye szerint a kiskarikás darabok a 10–11. századra, míg a nagykarikás oldaltaggal rendelkező példányok inkább a 12–13. századra jellemzőek. PLETNĚVA 1981, 215. A rúdzablák kutatásához nagyban hozzájárul a 19. század végén a 20. század elején a Rosz folyó mentén (PLETNĚVA 1973), illetve a 20. század középso harmadában feltárt Sarkel-Belaâ Veža-i temetkezések (PLETNĚVA 1990) anyagának közreadása, melynek köszönhetően az előkerült anyag mindenki számára kutathatóvá vált.

55 RUTTKAY 1975–1976, 357. 75. ábra; 358.

ből ismert zablákat⁵⁶ is a lengyel kutató, A. Nadolskival csaknem megegyező módon osztották három csoportra.

A Kárpát-medencei rúdablak párhuzamainak kutatása során 51 lelőhelyről 78 darab (*1. táblázat*) 9–13. század közé keltezhető zablát gyűjtöttem össze, melyek legnagyobb csoportja a kelet-európai sztyeppéről vagy annak körzetéből került elő, legnagyobb számban Kijevtől délre a Rosz folyó mentén, valamint az Azovi-tenger északi partvidékén. Továbbá megfigyelhetők a Kijevi Rusz leletanyagában, a volgai- és a dunai bolgár állam területén, a Lengyel-Alföldön és Skandináviában (*1. térkép*).

A merev szájasú zablak a sztyeppe övezetben, illetve annak északi határsávjában elsősorban temetkezésekből kerültek elő, míg a kijevi Ruszban csaknem kivétel nélkül, a volgai Bolgár állam területén pedig nagyszámban a települések leletanyagából származnak. A rúdablak többsége az úgynevezett „kitömött lóborós temetkezések” mellékleteként fordult elő,⁵⁷ alacsonyabb számban megtalálhatóak jelképes lovastemetkezésekben is, azonban teljes lócsontvázat tartalmazó sírokból egyetlen esetben sem látott napvilágot ez a zablatípus.

A rúdablak minden ellenőrizhető esetben férfi vagy gyermek sírokból származtak, a temetkezések többségében fegyvermellékletet is helyeztek az elhunyt mellé, melyek között legnagyobb számban íjászfelszerelések ismertek (íjmerevítő csontok, nyílcsúcsok, íj- és nyíltegezek darabjai), de találhatók szablyát,⁵⁸ kardot,⁵⁹ lándzsát⁶⁰ és harci baltát⁶¹ tartalmazó sírok is. Merev szájasú zablákat egyaránt helyeztek mellékletekben gazdag temetkezésekbe⁶² és olyanokba is, melyekbe egyetlen mellékletként mindössze rúdabla került.⁶³

A Kijevi Rusz északi területén, a kalinyingrádi körzetben található Irzekapinis-i hamvasztásos temető sírjai is tartalmaztak rúdablat,⁶⁴ sőt egy-egy példány ismert a svédországi Tunából⁶⁵ és Norvégiából,⁶⁶ azonban a Tuna-i zabla karika és szájas csatlakozásnak kialakítása eltér a sztyeppén általános megoldástól,⁶⁷ így a közvetlen kapcsolat kizárható. Azonban a merev szájasú zablak

Skandináviában való megjelenése utalhat a sztyeppe és az északi területek közvetett kapcsolataira.⁶⁸

A megismert rúdablak szájavashossza 10–18 cm között (leggyakrabban 12–15 cm), az oldaltag karikáinak átmérője pedig 2,1 és 8,1 cm között változik. A Tankeevka-i temetkezésből és a Sarkel-Belaâ Veža-i temető 54. sírjából pálcás oldaltagokkal rendelkező merev szájasú zablát is ismertünk, valamint a Pokrovskoe-i rúdabla kialakítása révén csont vagy fa oldaltagokkal látható el.⁶⁹ A zabla oldalkarikák méretének változásában nem figyelhető meg időrendi összefüggés, mind a 10–11. századi, mind a 12–13. századi darabok között találhatók kis- és nagykarikás példányok is.

Az előkerült sírok többségének pontos keltezése a szegényes leletanyaguk alapján szinte lehetetlen, datálásuk sok esetben éppen a rúdabla alapján történt (!). A rúdablat tartalmazó sírok földbekerülési idejének meghatározása az előkerült tárgytipusokra kidolgozott kronológia hiányában, sok esetben nem határozható meg pontosabban a 10–13. századnál, így a sírok etnikai azonosítása is erősen megkérdőjelezhető.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Kárpát-medencéből előkerült honfoglalás és kora Árpád-kori rúdablak közül öt (Bajcs-Farkaspuszta, Gyulafehérvár-Mentőállomás 20. sír, Sárrétudvari-Hízófold 24. sír, Szászváros-Pemilör domb 6. és 26. sír) nagy biztonsággal nem kapcsolható a késő nomád csoportokhoz, ezek a honfoglaló magyarság anyagi kultúrájának szerves részét alkotják, alacsony számuk azonban utal arra, hogy használatuk nem volt általánosan elterjedt. A borsodi földvából és az óbesenyői sírból származó zablak esetében merültek vagy merülhetnek fel kapcsolódási pontok a Kelet-európai sztyeppéről származó lovas-nomád néptörökkel.

Az edelény-borsodi földvár régészeti anyagában több, a honfoglalás és kora Árpád-kori leletanyagban ritka, el-

56 JOTOV 2004, 133–136.

57 BALINT 1969, 110.

58 CYBIN 1986, 261. 2. kép III. - Ol'hovatka

59 PRIVALOV 2001, 252. 2. tábla 4. - Nikolaevki Volnovahskogo „Baba”

60 PLETNEVA 1973, 51. 3. tábla 1. - Kagarlyk 218. sír

61 LEAHU – TROHANI 1976, 532. 2. ábra 1. - Vitănești 2. sír

62 PRIVALOV 2001, 252. 2. tábla 4. - Nikolaevki Volnovahskogo „Baba”

63 PLETNEVA 1973, 8. 1. kép 5. - Kagarlyk 238. sír; PLETNEVA 1973, 52. 4. tábla 8. - Zelenki 219. kurgán

64 KULAKOV 1999, 254. 49. kép; 262. 61. kép; 263. 62. kép.

65 ARNE 1934, V. tábla 1.

66 PETERSEN 1951, 14. 11. ábra.

67 A sztyeppéről származó daraboknál a szájas két végét kampószerűen visszahajtva egy kis átmérőjű gyűrűt alakítanak ki a zablakarika számára, a Tuna-i példány esetében azonban a szájas végeit nem egyszerűen visszahajlítják, hanem a visszahajlított végét hurokszerűen rátekerik a pofavasra.

68 Több elképzelés szerint a viking lovasság kialakulásában nagy szerepet játszottak a sztyepei nomád csoportok, elsősorban a magyarok és a besenyők. ALMGREN 1975, 228–231. Több a sztyeppére jellemző tárgytipus jelenik meg skandináv környezetben. A kérdéssel, a Kijevi Rusz és a varégek közvetítő szerepével utoljára Kovács László foglalkozott. KOVÁCS 2003, 205–241.

69 PLETNEVA 1958, 137. 3. tábla 4.

sősorban keleti párhuzamokkal rendelkező tárgy található, melyek a feltárás vezetője, Wolf Mária szerint utalhat a földvár védelmét ellátó csoport vegyes etnikai összetételére, amely elképzelést a vár közelében található besenyő eredetű településnevek is alátámaszthatják.⁷⁰

Az óbesenyői sírlelet sajnos napjainkra már nem tanulmányozható, azonban a település elnevezése utal a falu egykori besenyő lakóira, melyet több 13. századi oklevel is megerősít.⁷¹ A temetkezést egy őskori halomba vágták, így a S. A. Pletněva által a besenyő temetkezések ismertetőjegyeként felsorolt hat követelmény közül kettő biztosan (a rúdzabla jelenléte, halmos temetkezés⁷²) jelen volt az óbesenyői sír esetében,⁷³ azonban a részleges lovas-temetkezés helyett csak a lószerszámok kerültek a sírba, a további három szempont adatok hiányában nem vizsgálható, de az írott források és a település elnevezése alapján felmerülhet, hogy a sírba egy a 10. század második felét követő időszakban Magyarországra került nomád harcos feküdt. Azonban az óbesenyői sír és a besenyő csoportok kapcsolata csak felvetés, nem bizonyítható, hiszen az őskori kultúrák kurgánjait a honfoglaló magyarság is előszeretettel használta temetkezőhelyként,⁷⁴ a rúdzabla jelenlétéből pedig egyenes etnikai következtetés nem vonható le.

A merev szájas zablák használata elsősorban a 9–11. században a kelet-európai sztyeppén⁷⁵, majd a 11. század

második harmadától a tárgytípus kiszorulásáig a kun expanzió következtében a sztyeppe peremterületére sodródott lovas-nomád törzsekhez kapcsolható,⁷⁶ illetve ezek a csoportok jelentős szerepet tölthettek be a tárgytípus nagyobb arányú elterjesztésében a sztyeppével kapcsolatban álló területeken. A kelet-európai síkságon a 10. század folyamán egyre nagyobb arányban jelentek meg a rúdzablák a temetkezésekben, elterjedésük csúcsa a 11–12. században figyelhető meg, egyeduralkodóvá azonban soha sem váltak, mivel a csikózablák továbbra is gyakori használatban maradtak, gyors ütemű eltűnésük 13. század folyamán ment végbe.

A rúdzablák hiánya a teljes lócsontvázat tartalmazó temetkezésekben, utalhat arra, hogy az 1060 körül e területen végbement kun hatalomátvételt követően az újonnan megjelent népesség körében a rúdzablák használata nem volt általános. A rúdzablák megjelenésének és elterjedésének pontos okait nem ismerjük,⁷⁷ azonban a leletanyagból való kiszorulásukban szerepe lehetett annak, hogy a sztyeppe peremére sodródott néptörzsek a mongol hadjáratok hatására eltűntek a kelet-európai pusztákról,⁷⁸ velük együtt tűnt el jellegzetes anyagi kultúrájuk, melynek következtében a rúdzablák kikerültek az általános használatból és a lovakkal foglalkozó emberek ritkán, kivételes esetekben alkalmazott eszközeivé váltak.⁷⁹

70 WOLF 2004, 151–152; WOLF 2005, 136–137.

71 GYÓRFFY 1990, 163.

72 A százdi apátság 1067-es alapító levelében maradt fenn egy említés a „besenyők sírhalmairól”, ez az adat bizonyítja, hogy a besenyő csoportok a Kárpát-medencében sem hagytak fel a korábbi kultúrák sírhalmába való temetkezéssel. WENZEL 1860, I. 24; GYÓRFFY 1990, 159; NAGY 1969, 133.

73 PLETNĚVA 1958, 153–155.

74 A halmos temetkezésekről összefoglalóan: BENDE – LÓRINCZY – TÜRK 2002, 356–357.

75 A Kelet-európai sztyeppe nyugati oldalát uraló magyarságtól sem lehetett idegen ez a tárgytípus, ahogy ezt a Kárpát-medence 10. századi sírjaiból származó példányok is alátámasztják, azonban a tárgytípus nagyobb arányú elterjedésének idejére már a Kárpát-medencébe költözött magyarság csatlakozott a nyugati keresztény kultúrkörhöz. Nem zárható ki azonban annak a lehetősége, hogy a 11–12. századi Kárpát-medencében is nagyobb arányban is jelen voltak a rúdzablák, ezt támaszthatják esetlegesen alá a bajcsi és az óbesenyői leletek

is, de a mellékletes pogány rítusú temetkezések eltűnése miatt olyan mértékben lecsökkent a vizsgálható forrásanyag, hogy a kérdés napjainkban nem vizsgálható.

76 A kun támadás hatására elmenekült néptörzsek legnagyobb összefüggő csoportját a sztyeppe északi peremén kialakult, az írott forrásokban „fekete süvegeseeknek” nevezett törzsszövetség alkotta, de a Bulgária és Lengyelország területéről származó rúdzablák esetében is felmerülhet, hogy ezek a tárgyak szintén a sztyeppéről kiszorult csoportok régészeti hagyatékának tekinthetők.

77 Szóllósy Gábor véleménye szerint a goromba szerszámok, mint például a rúdzablák, azokban az esetekben szoktak előtérbe kerülni, mikor a lóval szembeni követelmények nagyon magasak, de a belovaglásra, idomításra, tanításra nem fordítanak elegendő időt.

78 FEDOROV-DAVYDOV 1983, 52–53.

79 Rúdzablákat alacsony számban továbbra is alkalmaztak a különböző lovas kultúrákban. ZSCHILLE – FORRER 1893, 18. I. tábla 18. – London 13–14. század; DEMMIN 1869, 174–175. – Nyugat-Európa.

IRODALOMJEGYZÉK

AJBABIN 2003

Ajbabin A. I.: Goroda i stepi Kryma v XIII-XIV vv. Po arheologičeskim svidetel'stvam. – Cities and steppe of the Crimea in the 13th – 14 th centuries according to archaeological data. Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii X. Sinferopol' 2003, 279–292.

ALEKSEEV 1960

Alekseev, L. V.: Raskopki drevnego Braslava. KSIA 81 (1960), 95–106.

ALMGREN 1975

Almgren, B.: The Viking. New York 1975.

ARNE 1934

Arne, T. J.: Das Bootgräberfeld von Tuna in Alsike. Stockholm 1934.

BÁLINT 1969

Bálint Cs.: A honfoglalás-kori lovastemetkezések néhány kérdése. MFMÉ 1969, 107–114.

BENDE – LŐRINCZY – TÜRK 2002

Bende L. – Lőrinczy G. – Türk A.: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról. – Eine landnahmezeitliche Bestattung von Kiskundorozsma-Hosszúhát-Hügel. MFMÉ VIII (2002), 351–402.

BRANDENBURG 1899

Brandenburg, N. E.: Kakomu plemeni mogut byt' pripisany te iz ázyčeskih mogil Kievskoj gubernii, v kotoryh s pokojnikami pogrebeny ostovy ubityh lošadej. Trudy X Arheologičeskogo s'ezda. Harkov 1899.

BRANDENBURG 1908

Brandenburg, N. E.: Žurnal raskopok 1888–1902 gody. Szentpétervári 1908.

CYBIN 1986

Cybin, M. V.: Pogrebeniâ srednevekovyh kočevnikov X–XIV vv. V Srednem Podon'e. S.A. 1986/3, 257–266.

CIUGUDEAN 2006

Ciugudean, H.: Necropola de la Alba Iulia - "Stația de Salvare" – The Necropolis from Alba Iulia – "Stația de Salvare". In.: Ciugudean, H. – Pinter, Z. K. – Rustoiu, G. T. (ed.): Habitat – Religie – Etnicitate: Descoperiri arheologice din secolele IX–XI în Transilvania. Gyulafehérvár 2006, 12–25.

DARKEVIČ 1991

Darkevič, V. P.: Raskopki B. A. Gorodcova v Staroj Râzani. Problemy izučeniâ drevnih kul'tur Evrazii. Moszkva 1991, 140–153.

DEMMIN 1869

Demmin, A.: Guide des amateurs d'armes. Párizs 1869.

DIENES 1966

Dienes I.: A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága. – Quelques enseignements tirés de l'harnachement des Hongrois conquérants. ArchÉrt 93 (1966), 208–234.

DOBROLÚBSKIJ 1986

Dobrolúbskij, A. O.: Kočevniki severo-zapadnogo Pričernomor'â v èpohu srednevekov'â. Kijev 1986.

DONČEVA-PETKOVA 1999

Dončeva-Petkova, L.: Od'rci. Seliše ot P'rvoto b'lgarsko carstvo 1. Szófia 1999.

FÉDOROV-DAVYDOV 1966

Fedorov-Davydov G. A.: Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlast'û zolotoordynskih hanov. Arheologičeskie pamätniki. Moszkva 1966.

FÉDOROV-DAVYDOV 1983

Fedorov-Davydov G. A.: Az aranyhorda földjén. Budapest 1983.

GÁLL 2006

Gáll E.: Töprengések Erdély X. századi anyagi kultúrája időrendi kérdéseivel kapcsolatban. Kézirat, 2006.

GARUSTOVIČ – IVANOV 2001

Garustovič, G. N. – Ivanov, V. A.: Oguzy i pečenegi v Evrazijskih Stepâh. Izdatel'stvo «Gilem» 2001.

GORODCOV 1910

Gorodcov, V. A.: Bytovaâ arheologičeskaja. Moszkva 1910.

GRÁZNOV 1956

Gráznov, M. N.: Istorijâ drevnih plemeh Verhej Obi po raskopkam bliz s. Bol'shaâ Rečka. MIA 48. Moszkva–Leningrád 1956.

GYÖRFFY 1990

Györffy Gy.: A magyarság keleti elemei. Budapest 1990.

HALIKOV 1985

Halikov, A. H.: Kul'tura Bilâra. Bulgarskie orudiâ truda i oružie X-XIII vv. Moszkva 1985.

HASE 1969

Hase, F. – W. von: Die Trensens der Früh-Eisenzeit in Italien. PBF XVI/1. München 1969.

HATHÁZI 1990

Hatházi G.: Az Árpád-kori magyar hadseregvezet nomád elemeinek kérdéséhez. Besenyők. HK. 103/2 (1990), 22–60.

HÜTTEL 1981

Hüttel, H.-G.: Bronzezeitliche Trensens in Mittel- und Osteuropa. PBF XVI/2. München 1981.

JOTOV – ATANASOV 1998

Jotov, V. V. – Atanasov, G.: Skala. Krepost ot X–XI v. do s. Kladenci, Tervelsko. Szófia 1998.

JOTOV 2004

Jotov, V.: V'or'ženieto i cnarâženieto ot b'lgarskoto srednevekovie (VII–XI vek). 2004.

KIRPIČNIKOV 1973

Kirpičnikov A. N.: Snarâženie vsadnika i verhovogo konâ na Rusi IX-XIII vv. Arheologičeskij SSSR. E1–36. Leningrád 1973.

KOVÁCS 1985

Kovács L.: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán I: Temető utca 5. (Adatok a gombok nyakú kengyelek értékeléséhez) – Landnahmezeitliche Gräber in Nagytarcsa I: Temető-Gasse Nr.5. (Beiträge zur Wertung der Steigbügel mit knopfförmigem Hals). CommArchHung (1985), 125–139.

KOVÁCS 1986a

Kovács L.: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán II: A homokbányai temetőrészlet (Adatok a nyéltámaszos balták, valamint a trapéz alakú kengyelek értékeléséhez). – Landnahmezeitliche Gräber in Nagytarcsa II: Gräberfeldabschnitt in der Sandgrube. (Beiträge zur Wertung der Äxte mit Schaftlochklappen sowie der trapezförmigen Steigbügel). Comm ArchHung (1986), 93–121.

KOVÁCS 1986b

Kovács, L.: Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit. AAH 38 (1986), 195–225.

- KOVÁCS 1986c
Kovács L.: Viselet, fegyverek. In: Kristó Gyula: Háborúk és hadviselés az Árpádok korában III/2. Budapest 1986, 216–287.
- KRISTÓ 1981
Kristó Gy.: Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben. – Données relatives aux sépultures dans nos chartes pré-médiévales. Acta Historica LXXI (1981), 21–28.
- KRISTÓ 1995
Kristó Gy.: A magyar állam megszületése. Szegedi Középkorász Műhely. Szeged 1995.
- KULAKOV 1999
Kulakov, V. I.: Irzepakinis. Stratum Plus 1999/5, 211–273.
- LEAHU – TROHANI 1978
Leahu, G. – Trohani G.: Două morminte de călăreți nomazi di cîmpia Teleormanului. – Sèpultures de chevaliers nomades dans la plaine de Teleorman. SCIV 29 (1978), 529–539.
- LITVINENKO – ZARAJSKAÀ 2003
Litvinenko, R. A. – Zarájskaà, N. P.: Kurgan èpohi bronzy u sela Zaporožec (bassejn kal'miusa, severo-vostočnoe priazov'e). Arheologičeskij al'manah 14 (2003), 203–232.
- M. NEPPER 1996
M. Nepper I.: Sárétudvari-Hízó föld. In: Fodor I. (szerk.): A honfoglaló magyarság. (Kiállítási katalógus). Budapest 1996, 257.
- M. NEPPER 2002
M. Nepper I.: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei I–II. – Beschreibung und Auswertung der Grabfunde von 17 Fundorte des 10.–11. Jahrhunderts im Komitat Hajdú-Bihar. In: Kovács L.–Révész L. (szerk.): Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3. Budapest–Debrecen 2002.
- MAŽITOV 1981
Mažitov, N. A.: Kurgany Ūznogo Urala VIII–XII. vv. Moszkva 1981.
- MEC 1948
Mec, N. A.: K voprosu o torkah. KSIIIMK XXIII (1948), 45–48.
- MEDVEDEV – KIRPIČNIKOV 1985
Medvedev, A. F. – Kirpičnikov, A. N.: Vooruženie. Arheologičeskij SSSR. Moszkva 1985, 298–363.
- MESTERHÁZY 1981
Mesterházy K.: Karoling-normann típusú kengyel a honfoglaló magyaroknál. FolArch 32 (1981), 211–222.
- NAGY 1913
Nagy G.: Erdély a honfoglalás idejében a régészeti leletek világánál. ArchÉrt 33 (1913), 268–275.
- NADOLSKI 1954
Nadolski, A.: Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku. AAŁódź 3 (1954).
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1988
Pálóczi Horváth A.: Besenyők, úzok, kunok. In: Szombathy V. – László Gy. (szerk.): Magyarár lett keleti népek. Budapest 1988, 106–163.
- PETERSEN 1951
Petersen, J.: Vikingetidens Redskaper – Viking Age Tools. Skrifter utgitt av det Norske Vienskaps-Akademi i Oslo, Vol.2 II. Hist.-filos. Klasse Skrifter, no. 4. Oslo 1951.
- PINTER – LUCA 1995
Pinter, Z. K. – Luca, S.: Necropola medieval-timpurie de la Orăștie-Dealul Pemilor punctul X2/1992–93. – Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Brooser Böhmerberg. (Fundstelle „X2“/ 1992–93) Corviniana I. Acta Musei Corvinensis (1995), 17–44.
- PINTER – TIPLIC 2006
Pinter, Z. K. – Tiplíc, M.: Dealul Pemilor – Orăștir-Dealul Pemilor X2. In: Ciugudean, H. – Pinter, Z. K. – Rustoiu, G. T. (ed.): Habitat – Religie – Etnicitate: Descoperiri arheologice din secolele IX–XI în Transilvania.. Gyulafehérvár 2006, 78–83.
- PLETNĚVA 1958
Pletněva, S. A.: Pečenegi, torki i polovcy v ūžnorusskih stepäh. MIA 62. (1958), 151–226.
- PLETNĚVA 1973
Pletněva, S. A.: Drevnosti čěrných klobukov. Arheologičeskij SSSR, Svod arheologičeskijh istočnikov E1–19, Moszkva 1973.
- PLETNĚVA 1981
Pletněva, S. A.: Kočevniki vostočnoevropejskih stepej. Pečenegi, torki i polovcy. In: Pletněva, S. A. (red.): ArhSSSR. Stepi Evrazii v èpochu srednevekov'â. Moszkva 1981, 213–222.
- PLETNĚVA 1990
Pletněva, S. A.: Pečenegi i guzy na Nižnem Doni (po materialam kočevničeskogo mogil'nika iz Sarkel – Beloj Veži. Moszkva 1990.
- PRIVALOV 2001
Privalov, A. I.: Srednevekovoe pogrebenie iz mogil'nika "Baba" v Donbasse. Arheologičeskij al'manah 10. (2001), 240–254.
- RÉVÉSZ 1997
Révész L.: Honfoglalás kori női sír Békéscsaba-Erzsébethelyen. – Ein landnahmezeitliches Frauengrab in Békéscsaba-Erzsébethely. MFMÉ III (1997), 169–195.
- RÉVÉSZ 1999
Révész L.: Honfoglalás kori temető Tengőd-Hékútpusztán. – Friedhof aus der Zeit der Landnahme in Tengőd-Hékútpuszta. HOMÉ XXXVII. (1999) 267–299.
- RUDENKO 2001
Rudenko, K. A.: Tŭrkskij mir i Volgo-Kam'e v. XI–XIV vv. Kazany 2001.
- RUTTKAY 1975–1976
Ruttikay A.: Waffen und Reiterausrŭstung des 9. bis zur ersten Hŭlfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei I. SA 23 (1975), 119–216; II. SA 24. (1976), 245–395.
- SEDOV 1987
Sedov, V. V.: Finno-ugry i balty v èpochu srednevekov'â. Arheologičeskij SSSR. Moszkva 1987.
- ŠEPKO 2001
Šepko, L. G.: Pozdnekočevničeskoe pogrebenie u poselka Surovo. Doneckij Archeologičeskij Sbornik 9 (2001), 112–121.
- STANČEV 1955
Stančev, S.: Razkopki i novootkriti v Pliska prez 1948 g. IAI 20 (1955), 183–229.
- SPICYN 1899
Spicyn, A. A.: Kurgany kievskih torkov i berendejev. ZPAQ XI (1899), 156–160.
- SZŐLLŐSY 1993
Szöllősy G.: Javaslat a lószerszámok és részeik egységes névhasználatára (Lómenclatura Hungarica sive Index Nominum Instrumentorum Equorum Gabrieli de Wienis (sic!) ad usum inter fraters vulgo) – Vorschlag zur Verwendung einheitlicher Bezeichnungen für das Pferdegeschirr und seine Bestandteile. HOMÉ XXX–XXXI/2 (1993), 563–596.

TOČÍK 1959–60

Točík, A.: Záchranný výskum v Bajči-Vlkanove v rokoch 1954–1960. – Rettungsgrabung von Bajč-Vlkanovo in den Jahren 1954–1960. StZ 12 (1959–60), 5–185.

TOLOČKO 1999

Tolocko, P. P.: Kočevye narody stepej i Kievskaa Rus'. Kijev 1999.

TÓTH 1920–22

Tóth Z.: Legrégibb fészítőzabláinkról. ArchÉrt 39 (1920–22), 71–83.

ZAHARIEV 1979

Zahariev, I.: Úžnata krepotna stena na Pliska i nekropol't, otkrit do nea. Pliska-Preslav 1. 1979.

WENZEL 1860

Wenzel G.: Árpádkori új okmánytár I. Pest 1860.

WERNER 1988

Werner, W. M.: Eisenzeitliche Tensen an der Unteren und Mittlern Donau. PBF XVI/4. München 1988.

WOLF 1992

Wolf M.: Előzetes jelentés a borsodi földvár ásásáról (1987–1990.). – Vorläufiger Bericht über die Ausgrabung der Erdburg von Borsod (1987–1989). JAMÉ 30–32 (1987–1989), 393–442.

WOLF 1996a

Wolf M.: A borsodi földvár. In: Wolf M. – Révész L. (szerk.): A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc 1996, 242–255.

WOLF 1996b

Wolf, M.: Die Gespanschaftburg von Borsod (Grabungen 1987–1993). ActaArchHung 48 (1996), 209–240.

WOLF 1996c

Wolf M.: A borsodi földvár. In: Fodor I. – Révész L. – Wolf M. – M. Nepper I. (szerk.): A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 417–423.

WOLF 1999

Wolf M.: A földvárkutatás jelenlegi helyzete, a borsodi földvár. – Die gegenwärtige Lage der Erforschung der Erdburgen, die Borsoder Erdburg. HOMÉ XXXVII (1999), 315–328.

WOLF 2001

Wolf M.: 10. századi település Edelény-Borsodban. Einige Siedlung aus dem 10. Jahrhundert Edelény-Borsod. In: Cseri M. – Tárnoki J. (szerk.): Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Szentendre–Szolnok 2001, 127–156.

WOLF 2004

Wolf M.: Niellódíszes bronzcsat Edelény-Borsodból. HOMÉ 43 (2004), 139–158.

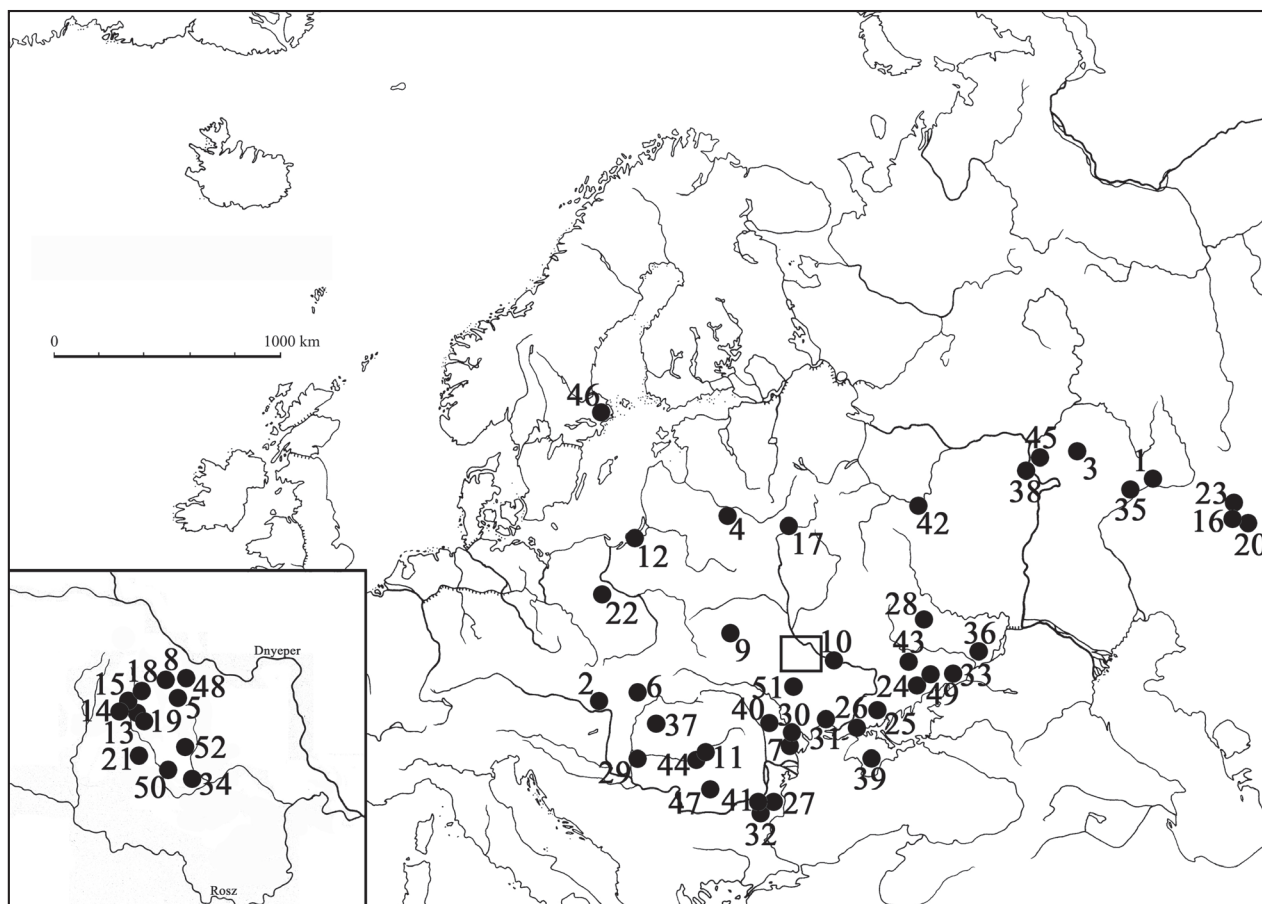
WOLF 2005

Wolf M.: Ecclesia baptismalis, ecclesia parochialis – A borsodi ispánság vártemplomai. – Ecclesia baptismalis, ecclesia parochialis – The churches of the ispan's castle at Borsod. In: Ritoók Á. – Simonyi E. (szerk.): A középkori templom körüli temetők kutatása. Opuscula Hungarica VI. Budapest 2005, 131–139.

ZSCHILLE – FORRER 1893

Zschille, R – Forrer, R.: Die Pferdetrense in ihrer Formen-Entwicklung. Berlin 1893.

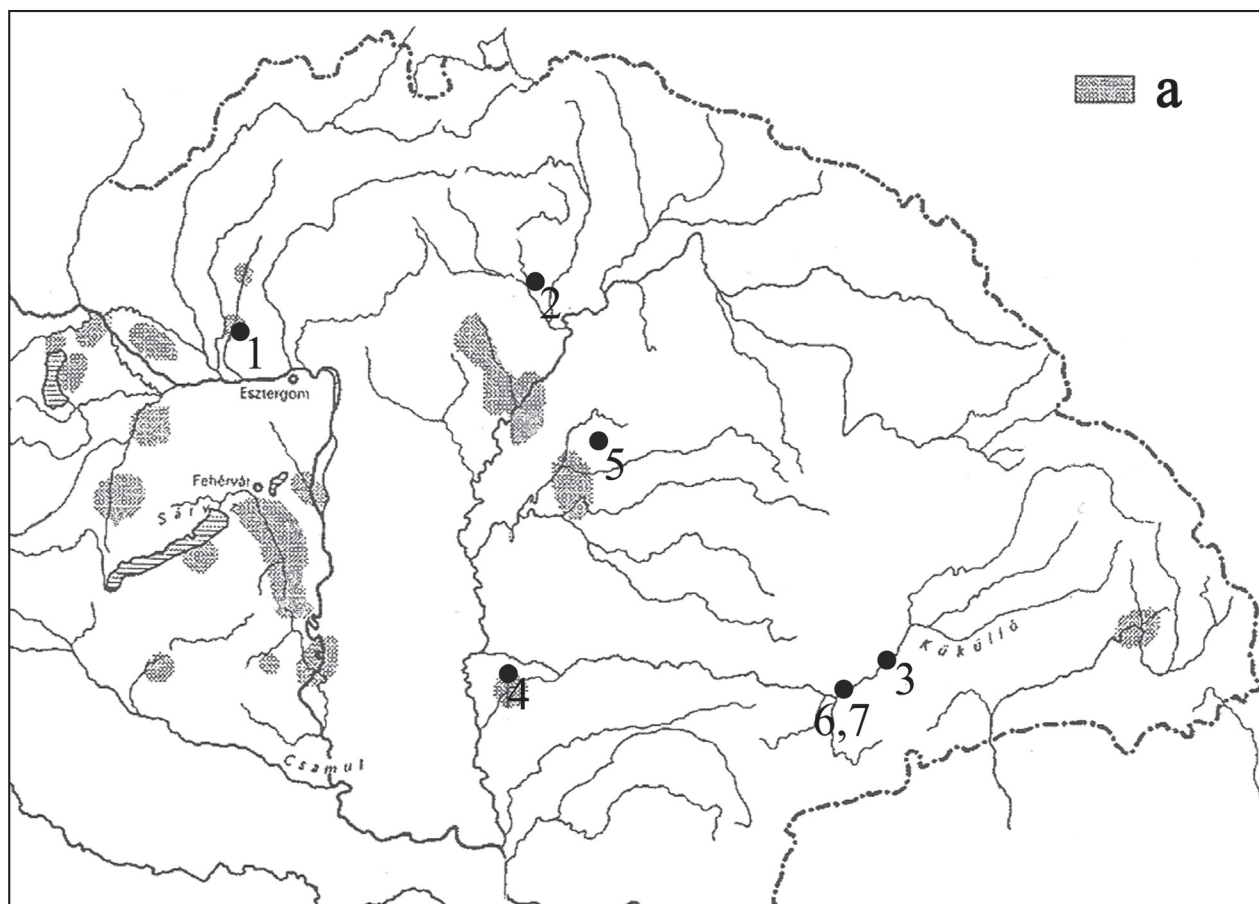

1. térkép

A merev szájvasú zablák elterjedése Közép-, Kelet- és Észak-Európában.

1. Alebastrova gora, 2. Bajcs-Farkaspuszta (Bajč-Vlkanovo), 3. Bilăr, 4. Braslav gorod, 5. Burty, 6. Edelény-Borsodi földvár, 7. Ekaterinovka, 8. Gadomka, 9. Gorodiše, 10. Gradištã, 11. Gyulafehérvár-Mentőállomás III. (Alba Iulia-„Statia de Salvare”), 12. Irzekapinis, 13. Kagarlykskoe poselenie, 14. Kagarlykskaâ sloboda, 15. Kagarlyk, 16. Karanaevskij, 17. Kovšarovo, 18. Krasnopolka, 19. Krasnopolka Kagarlyk, 20. Lagerevskij, 21. Lipovec, 22. Lutomiersk, pow, task, 23. Mrăsimovskie, 24. Nikolaevki Volnovahskogo „Baba”, 25. Novo-Filipovka, 26. Novotroickogo, 27. Od’pši, Dobričko, 28. Ol’hovatka, 29. Óbesenyő-IX. halom (Dudeştii Vechi), 30. Pavlovca, 31. Petrodolinskoe, 32. Pliska, 33. Pokrovskoe, 34. Potok, 35. Rubežka, 36. Sarkel-BelaĐ Veža, 37. Sárrétudvari-Hízóföld, 38. Semeneovskoe, 39. Simferopol, 40. Simila-Birlad, 41. Skala, Silistrensko, 42. Staroj Râzani, 43. Surovo, 44. Szászváros-Pemilor domb (Orăştie-Dealul pemilor), 45. Tankeevka, 46. Tuna, 47. Vităneşti, 48. Zabara, 49. Zaporozheč, 50. Zelenki, 51. Černâkova közelében, 52. Šandry

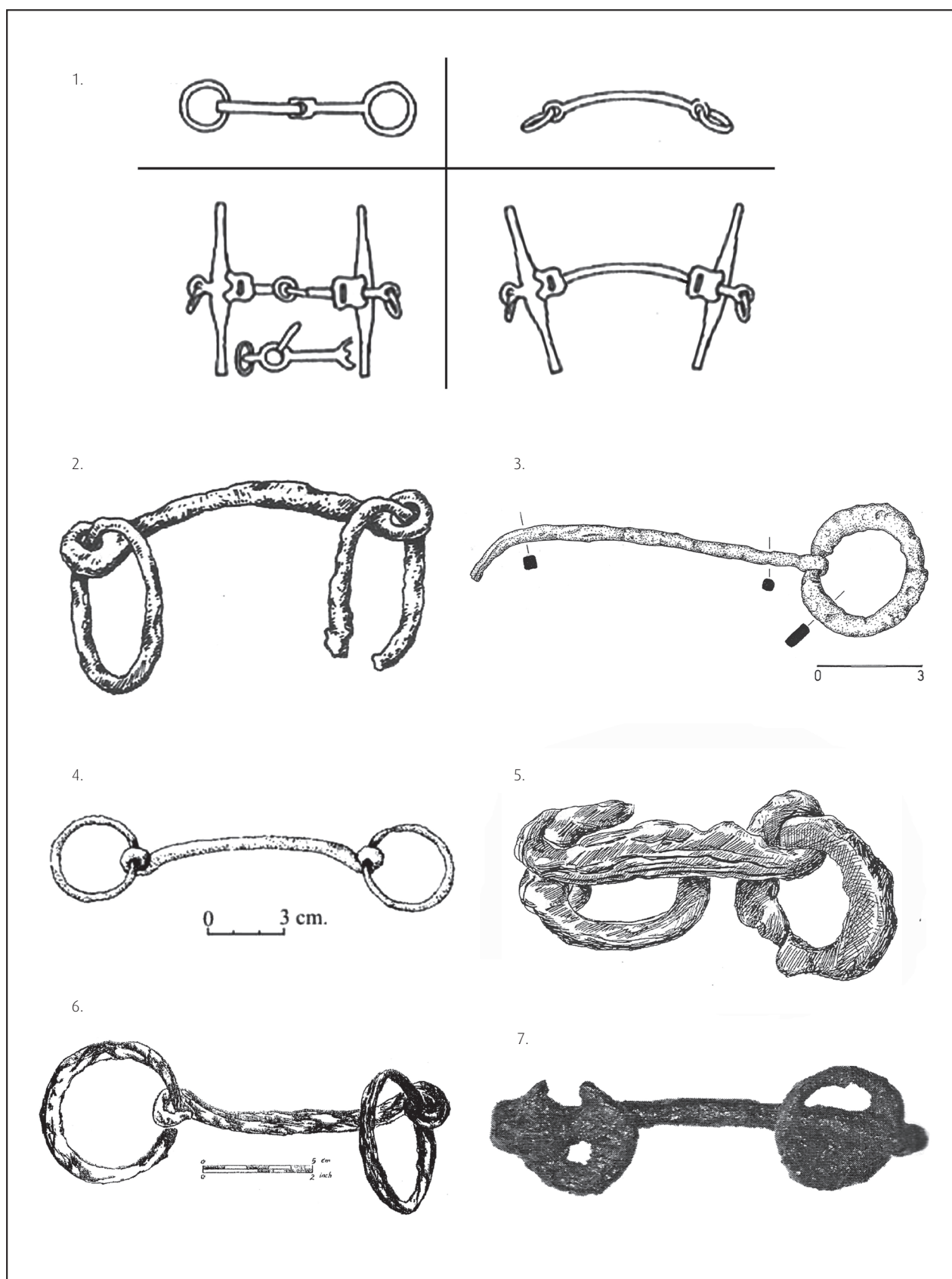

2. térkép

A merev szájasú zablák elhelyezkedése a Kárpát-medencében. – PÁLÓCZI HORVÁTH 1989, 28–29. 19. térkép felhasználásával.

a: besenyő településcsoportok az okleveles adatok és a besenyő eredetű helynevek alapján

1. Bajcs-Farkaspuszta (Bajč-Vlkanovo), 2. Edelény-Borsodi földvár, 3. Gyulafehérvár-Mentőállomás III. (Alba Iulia-“Statia de Salvare”), 4. Óbesenyő-IX. halom (Dudeștii Vechi), 5. Sárrétudvari-Hízóföld, 6-7. Szászváros-Pemilor domb (Orăștie-Dealul pemilor)

1. tábla: 1. Zablák felosztásának lehetőségei 2. Bajcs-Farkaspuszta (Bajč-Vlkanovo) – Točík 1959–60, 130. XXXIX. tábla 8., 3. Edelény-Borsodi földvár, 4. Gyulafehérvár-Mentőállomás III. 15. kutatóárok 20. sír (Alba Iulia-„Stația de Salvare”) – CIUGUDEAN 2006, 118. 42. kép., 5. Óbesenyő-IX. halom (Dudeștii Vechi), 6. Sárrétudvari-Hízóföld – M. NEPPER 2002, II. 234. 228. tábla 7., 6. Szászváros-Pemilor domb 6. sír (Orăștie-Dealul pemilor) – PINTER – LUCA 1995, 38. VIII. tábla., 8. Szászváros-Pemilor domb 26. sír (Orăștie-Dealul pemilor) – PINTER – TIPLIC 2006, 131. 190. kép.

8–13. századi rúdablák							
Nr.	Lelőhely neve	Sírszám vagy az objektum megnevezés	Méret			Kor*	Irodalom
			Szárvas hossza (cm)	Szárvas átmetszete (cm)	Zablakarika átmérő (cm)		
1	Aleastrova gora (RU)	nincs adat	nincs adat	nincs adat	nincs adat	nincs adat	GARUSTOVIČ – IVANOV 2001, 147. 18. tábla 39.
2	Arhierejskaâ Zaimka (RU) (Nyugat-szibériai-alföld)	33. temetkezés	nincs adat	nincs adat	nincs adat	8. sz. vége – 9. sz. eleje	SEDOV 1987, 349. CI. tábla 14.
3	Bajcs-Farkaspuszta (Bajcs-Vlkanovo, SLO)	10. ház	15,0	nincs adat	7,0	10–11. sz.	TOČÍK 1961, 130. XXXIX. tábla 9.
4	Bilâr (RU)	telep	12,6	□ 0,7	2,1	10–12. sz.	HALIKOV 1985, 194. LVIII. tábla 1.
5	Bilâr (RU)	telep	14,0	□ 0,3*0,7	4,5	10–12. sz.	HALIKOV 1985, 194. LVIII. tábla 3.
6	Braslav gorod (BLO)	telep	13,5	nincs adat	4,0	11. sz.	ALEKSEEB 1960, 99. 46. kép 14. KIRPIČNIKOV 1973, 94. Nr. 152.
7	Burty (UA)	337. kurgán 1. temetkezés	nincs adat	nincs adat	nincs adat	10–11. sz.	KIRPIČNIKOV 1973, 93. Nr. 93. PLETNEVA 1973, 74. 26. tábla 31.
8	Edelény–Borsodi földvár (HU)	telep	nincs adat	nincs adat	nincs adat	10–11. sz.	Wolf Mária személyes szóbeli közlése
9	Ekaterinovka (MLD)	1 kurgán 11. temetkezés	nincs adat	nincs adat	nincs adat	9–10. sz.	PLETNEVA 1958, 157. 3. kép 3.
10	Gadomka (UA)	221. kurgán	nincs adat	nincs adat	nincs adat	11–12. sz.	PLETNEVA 1973, 63. 15. tábla 4.
11	Gorodiše (UA)	telep	13,5	nincs adat	4,0	12–13. sz.	KIRPIČNIKOV 1973, 100. Nr. 469.
12	Gradištâ (UA)	nincs adat	nincs adat	nincs adat	nincs adat	nincs adat	GARUSTOVIČ – IVANOV 2001, 147. 18. tábla 38.
13	Gyulafehérvár–Mentőállomás III. (Alba Iulia–“Stația de Salvare”, RO)	15. kutatóárok 20. sír	15,0	□	5,0	10. sz.	CIUGUDEAN 2006, 30. 118. 42. kép.
14	Irzekapinis (RU)	122. temetkezés	nincs adat	nincs adat	nincs adat	11. sz. vége	KULAKOV 1999, 254. 49. kép.
15	Irzekapinis (RU)	150. temetkezés	nincs adat	nincs adat	nincs adat	nincs adat	KULAKOV 1999, 263. 62. kép.
16	Irzekapinis (RU)	164. temetkezés	nincs adat	nincs adat	nincs adat	8. sz.	KULAKOV 1999, 262. 61. kép.
17	Kagarlykskoe poselenie (UA)	239. kurgán	13,0	nincs adat	4,0	11. sz.	KIRPIČNIKOV 1973, 92. Nr. 88. PLETNEVA 1973, 8. 1. kép 3.
18	Kagarlykskaâ sloboda (UA)	241 kurgán	nincs adat	nincs adat	nincs adat	10–11. sz.	KIRPIČNIKOV 1973, 92. Nr. 89.
19	Kagarlyk (UA)	238. temetkezés	15,0	nincs adat	4,0	10–11. sz.	KIRPIČNIKOV 1973, 92. Nr. 90–91. PLETNEVA 1973, 8. 1. kép 5.
20	Kagarlyk (UA)	218. temetkezés	nincs adat	nincs adat	nincs adat	12–13. sz.	PLETNEVA 1973, 51. 3. tábla 3.
21	Karanaevskij (RU)	18. kurgán 3. temetkezés	nincs adat	nincs adat	nincs adat	XII. sz.	MAŽITOV 1981, 156. 76. tábla 3.
22	Kovšarovo (BLO)	telep	10,0	nincs adat	6,0	12–13. sz.	KIRPIČNIKOV 1973, 96. Nr. 199.
23	Krasnopolka (UA)	kurgán 1. temetkezés	nincs adat	nincs adat	nincs adat	10–11. sz.	KIRPIČNIKOV 1973, 92. Nr. 86.
24	Krasnopolka Kagarlyk (UA)	275. kurgán	13,2	nincs adat	3,7	10–11. sz.	KIRPIČNIKOV 1973, 92. Nr. 85. PLETNEVA 1973, 66. 18. tábla 2.
25	Krasnopolka Kagarlyk (UA)	276. kurgán 3. temetkezés	nincs adat	nincs adat	nincs adat	10–11. sz.	KIRPIČNIKOV 1973, 92. Nr. 87. PLETNEVA 1973, 66. 3. tábla 9.
26	Lagerevskij (RU)	21. kurgán	nincs adat	nincs adat	nincs adat	12. sz.	MAŽITOV 1981, 156. 76. tábla 1.
27	Lipovec (UA)	266 kurgán 1. temetkezés	nincs adat	nincs adat	nincs adat	10–11. sz.	KIRPIČNIKOV 1973, 93. Nr. 92.
28	Lutomiersk, pow, Łask (PL)	1. temetkezés	14,5	nincs adat	nincs adat	11. sz.	NADOLSKI 1954, 214–215. 280. XL. tábla 4.
29	Mrâsimovskie (RU)	8. kurgán 2. temetkezés	nincs adat	nincs adat	nincs adat	10–11. sz.	MAŽITOV 1981, 152. 74. tábla 4.
30	Mrâsimovskie (RU)	10. kurgán 4. temetkezés	nincs adat	nincs adat	nincs adat	10–11. sz.	MAŽITOV 1981, 152. 74. tábla 5.
31	Mrâsimovskie (RU)	11. kurgán 1. temetkezés	nincs adat	nincs adat	nincs adat	10–11. sz.	MAŽITOV 1981, 154. 75. tábla 9.

32	Nikolaevki Volnovahskogo „Baba” (UA)	4. kurgán 2. temetkezés	nincs adat	□	4,0	10–11. sz.	PRIVALOV 2001, 252. 2. tábla 4.
33	Novo-Filipovka (UA)	I/18	nincs adat	nincs adat	nincs adat	nincs adat	GARUSTOVIČ – IVANOV 2001, 147. 18. tábla 30.
34	Novotroickogo (UA)	temetkezés	nincs adat	□	nincs adat	10–11. sz.	TOLOČKO 1999, 69. 16. tábla 8.
35	Od”pši, Dobričko (BG)	telep	nincs adat	□	nincs adat	10–11. sz.	DONČEVA-PETKOVA 1999, kat: 758 JOTOV 2004, LXVIII. tábla 739.
36	Ol’hovatka (RU)	temetkezés	15,5	□	5,5	12. sz.	CYBIN 1986, 261. 3. kép 1. GARUSTOVIČ – IVANOV 2001, 147. 18. tábla 29.
37	Óbesenyő-IX. halom (Dudeștii Vechi, RO)	nincs adat	17,5	nincs adat	8,1	10. sz.	Gáll Ervin személyes szóbeli közlése.
38	Pavlovca (UA)	nincs adat	nincs adat	nincs adat	nincs adat	13–14. sz.	PLETNĚVA 1958, 159. 4. kép 9. SPINEI 1986, 239. 16. tábla 24.
39	Petrodolinskoe (UA)	140. temetkezés	nincs adat	nincs adat	nincs adat	nincs adat	DOBROLŮBSKIJ 1986, 115. IX. tábla 5.
40	Pliska (BG)	telep	nincs adat	nincs adat	nincs adat	10–11. sz.	JOTOV 2004, LXVIII. tábla 736.
41	Plisa (BG)	temetkezés	nincs adat	□	nincs adat	10–11. sz.	ZAHARIEV 1979, 119. 31. JOTOV 2004, LXVIII. tábla, 737.
42	Pliska (BG)	vár	14,0	□	4,8	10–11. sz.	STANČEV 1955, 205. 23. kép 5. JOTOV 2004, LXVIII. tábla, 738.
43	Pokrovskoe (RU)	D. kurgán	nincs adat	nincs adat	nincs adat	9–10. sz.	PLETNĚVA 1958, 157. 3. kép 4.
44	Potok (UA)	415. kurgán 1. temetkezés	13,3	nincs adat	4,0	10–11. sz.	KIRPIČNIKOV 1973, 93. Nr. 100. PLETNĚVA 1973, 81. 33. tábla 1.
45	Potok (UA)	417. kurgán	14,5	nincs adat	4,5	10–11. sz.	KIRPIČNIKOV 1973, 93. Nr. 101. PLETNĚVA 1973, 81. 33. tábla 2.
46	Potok (UA)	452 kurgán 3. temetkezés	13,0	nincs adat	4,5	11–12. sz. első fele	KIRPIČNIKOV 1973, 95. Nr. 164. PLETNĚVA 1973, 81. 33. tábla 11.
47	Potok (UA)	400. kurgán	nincs adat	nincs adat	nincs adat	10–11. sz.	KIRPIČNIKOV 1973, 93. Nr. 99.
48	Rubežka (RU)	3. kurgán	nincs adat	□	nincs adat	10–11. sz.	KRIGER – ŽELEZČIKOV 1980, 301. 1. kép 5. GARUSTOVIČ–IVANOV 2001, 147. 18. tábla 28.
49	Sarkel-Belaâ Veža (RU)	5. temetkezés	nincs adat	nincs adat	nincs adat	10. sz.	KIRPIČNIKOV 1973, 93. Nr. 133. PLETNĚVA 1990, 63. 16. kép 13.
50	Sarkel-Belaâ Veža (RU)	8. temetkezés	17,0	nincs adat	nincs adat	10. sz.	KIRPIČNIKOV 1973, 93. Nr. 135. PLETNĚVA 1990, 63. 17. kép 9.
51	Sarkel-Belaâ Veža (RU)	37. temetkezés	12,0	nincs adat	4,5	10–11. sz.	KIRPIČNIKOV 1973, 93. Nr. 139. PLETNĚVA 1990, 68. 21. kép 13.
52	Sarkel-Belaâ Veža (RU)	43. temetkezés	nincs adat	nincs adat	nincs adat	10–11. sz.	KIRPIČNIKOV 1973, 94. Nr. 142. PLETNĚVA 1990, 70. 23. kép 11.
53	Sarkel-Belaâ Veža (RU)	45. temetkezés	nincs adat	nincs adat	4,0	10–11. sz.	KIRPIČNIKOV 1973, 94. Nr. 143. PLETNĚVA 1990, 67. 20. kép 19.
54	Sarkel-Belaâ Veža (RU)	47. temetkezés	18,0	nincs adat	4,0	10–11. sz.	KIRPIČNIKOV 1973, 94. Nr. 144. PLETNĚVA 1990, 72. 25. kép 4.
55	Sarkel-Belaâ Veža (RU)	48. temetkezés	nincs adat	nincs adat	nincs adat	10–11. sz.	KIRPIČNIKOV 1973, 94. Nr. 145. PLETNĚVA 1990, 72. 25. kép 5.
56	Sarkel-Belaâ Veža (RU)	53. temetkezés	nincs adat	nincs adat	nincs adat	10–11. sz.	KIRPIČNIKOV 1973, 94. Nr. 146. PLETNĚVA 1990, 72. 25. kép 14.
57	Sarkel-Belaâ Veža (RU)	54. temetkezés	18,0	nincs adat	(oldalpálcás)	10. sz.	KIRPIČNIKOV 1973, 94. Nr. 147. PLETNĚVA 1990, 71. 24. kép 15.
58	Sarkel-Belaâ Veža (RU)	56. temetkezés	16,0	nincs adat	3,0	10–11. sz.	KIRPIČNIKOV 1973, 94. Nr. 148. PLETNĚVA 1990, 73. 26. kép 3.
59	Sárrétudvari-Hízföld (HU)	24. sír	10,0	nincs adat	nincs adat	10. sz.	M. NEPPER 2002, I. 228. M. NEPPER 2002, II. 230. tábla 8.
60	Semeneovskoe (RU)	telep	nincs adat	nincs adat	nincs adat	11–12. sz.	RUĐENKO 2001, 92. 6. kép 1. 3 lh.
61	Simferopol (UA)	temetkezés	nincs adat	nincs adat	nincs adat	12. sz.	AJBABIN 2003, 291. 1. tábla 10. kép.
62	Simila-Birlad (RO)	nincs adat	nincs adat	nincs adat	nincs adat	9–11. sz.	SPINEI 1986, 230. 5. tábla 2.
63	Skala, Silistrensko (BG)	temetkezés	nincs adat	nincs adat	nincs adat	10–11. sz.	JOTOV – ATANASOV 1998, katalógus 295. JOTOV 2004, LXVIII. tábla, 740.

64	Staroj Râzani (RU)	telep	13,5	0,9	5,2	11. sz.– 1237-ig	DARKEVIČ 1991, 147. 6. tábla 25.
65	Staroj Râzani (RU)	telep	10,0	1,0	3,1	11. sz.– 1237-ig	DARKEVIČ 1991, 147. 6. tábla 24.
66	Surovo (UA)	1. kurgán 4. temetkezés	14,5	□ 1,0	3,8	11. sz. vége–12. sz. eleje	ŠEPKO 2001, 118. 1. tábla 8.
67	Szászváros-Pemilordomb (Orăștie-Dealupemilord, RO)	6. sír	11,2	□ 6,6	6,5	10–11. sz.	PINTER – LUCA 1995, 19. 38. VIII. ábra.
68	Szászváros-Pemilordomb (Orăștie-Dealupemilord, RO)	26. sír	14,6	□ 0,8	5,6/6,3	10. sz.	PINTER – TIPLIC 2006, 82. 131. 190. kép.
69	Tankeevka (RU)	b. kurgán	nincs adat	nincs adat	nincs adat	9–10. sz.	PLETNEVA 1958, 157. 3. kép 10.
70	Tuna (S)	2. temetkezés	11,5	nincs adat	4,5	11. sz.	ARNE 1934, V. tábla 1.
71	Vitănești (RO)	1. sír	14,9	□ 0,5	4,0/5,0	11. sz.	LEAHU – TROHANI 1976, 53. 3. ábra 1
72	Vitănești (RO)	2. sír	14,5	□ 0,5	3,3	11. sz.	LEAHU – TROHANI 1976, 532. 3. ábra 2
73	Zabara (UA)	322. kurgán 3. temetkezés	14,5	nincs adat	4,2	10–11. sz.	KIRPIČNIKOV 1973, 93. Nr. 94. PLETNEVA 1973, 66. 18. tábla 15.
74	Zaporožec (UA)	1. kurgán 2. temetkezés	11,5	□ 1,2 × 0,8	4,0	10–11. sz.	LITVINENKO – ZARAJSKAA 2003, 216. 8. tábla 3.
75	Zelenki (UA)	219. kurgán	13,0	nincs adat	4,2	10–11. sz.	KIRPIČNIKOV 1973, 93. Nr. 95. PLETNEVA 1973, 52. 4. tábla 8.
76	Zelenki (UA)	305. kurgán	12,2	nincs adat	3,3	10–11. sz.	KIRPIČNIKOV 1973, 93. Nr. 96.
77	Černákova közelében (UA)	temetkezés	nincs adat	nincs adat	nincs adat	nincs adat	HAMPEL 1907, 240–241. 101. III. tábla.
78	Šandry (UA)	409. kurgán	15,0	nincs adat	5,5	10–11. sz.	KIRPIČNIKOV 1973, 93. Nr. 98. PLETNEVA 1973, 79. 31. tábla 11.
79	Ismeretlen lelőhely (PL)	nincs adat	nincs adat	nincs adat	nincs adat	nincs adat	NADOLSKI 1954, 214–215.

* A leletek koránál az azokat közreadó szerző által meghatározott időintervallumot került megadásra, azonban ezek az adatok pontossága megkérdőjelezhető.